

ДОМАШНІ РОБІТНИКИ В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ В 20-30-ТІ РОКИ ХХ СТ.

В статті вперше в українській історіографії розглядається група домашніх найманих працівників як окрема соціальна верства. Дослідження побудоване на використанні нових архівних матеріалів та результатів переписів 1920-30-х років. Автор доводить, що чисельність та становище прислуги в Україні залежало від багатьох факторів. Серед них низький рівень розвитку домашньої техніки та міської інфраструктури, економічна нестабільність, перенаселення житлового фонду та пригнічене положення жінки в СРСР. В статті, на основі архівних документів, розкривається економічне становище цієї соціальної верстви. Автор доводить, що заробітна плата відігравала другорядну роль. Найважливішою частиною доходів молодшої служниці були не грошова частка заробітної плати а житло, продукти та одяг. Чисельність цієї соціальної групи залежала від можливостей наймачів надати вигідні умови праці. Економічна криза, що вибухнула в радянській Україні з початком індустріалізації та колективізації, стала головною причиною скорочення ринку домашньої праці.

Ключові слова: наймана праця, домашня прислуга, служниця, хатні робітниця, житло.

Сьогодні дослідження з соціальної історії переживають своєрідний бум. Захоплення "історією знизу" й повсякденням "простої людини", на противагу історії партій та класів, стало масовим явищем в історичному науковому середовищі. В Україні, як і у світі, загалом поступово кристалізується новий науковий напрям – "нова соціальна історія". Предметом дослідження цього напрямку стали невеликі групи, тимчасові об'єднання, перехідні або маргінальні соціальні верстви, ситуативні об'єднання, субкультури.

Наймані хатні працівники відігравали важливу роль у забезпеченні домашнього господарства аж до середини ХХ ст. Ця сфера також довгий час була важливим комунікаційним каналом між різними, часом цілком полярними, соціальними групами і незважаючи на це, тема домашньої прислуги у вітчизняній історіографії зовсім забута. Якщо в зарубіжній історіографії, переважно англомовній, ця проблема розглядається в контексті гендерних, міграційних та студій міжетнічної взаємодії то в Україні варто почати хоча б з вивчення соціально-економічного становища цієї групи населення. Таким чином, предметом дослідження цієї статті є домашня прислуга, як окрема соціальна верства, що розглядається через призму трансформації міського середовища.

За кілька останніх років вийшло багато ґрунтовних монографій в яких розглядається життя та побут різних верств міського населення в цей період – робітників, студентів, української інтелігенції [7, 9, 10, 15]. Однак в українській історіографії питання ролі домашньої прислуги не розглядалося. Одночасно цей прошарок міського пролетаріату майже не представлено і в російській історіографії. Лише в 2012 р. була успішно захищена дисертація молодшої російської дослідниці А. Клоц. В роботі А. Клоц інститут домашньої прислуги розглядається, насамперед, як своєрідний інструмент соціальної мобільності, котрий слугував важливим каналом адаптації вчорашніх селян до нових умов проживання в місті [6]. Водночас, автор наголошує на варіативності соціально-економічних відносин в середині радянського соціуму, незважаючи на те, що радянська модель суспільних відносин, зовні здається досить монолітною.

Вивчаючи статус цієї групи городян, дослідник може зіткнутися із браком джерельної бази. Незважаючи на показну турботу партії по відношенню до найбільш експлуатованих груп міської людуності, у реальності, представники домашньої прислуги залишалися сам на сам зі своїми наймачами. В результаті офіційні документи, навіть результати переписів, не завжди адекватно відображають структуру, чисельність та реальне становище цієї групи. Досить цікаві матеріали можна знайти в документах профспілкових організацій, котрі проводили

обстеження умов роботи праці, але багато хатніх робітниць не входили до жодних із профспілок і випадали із поля зору цих органів. Внаслідок близького співіснування мешканців великих квартир їх долі досить часто перетиналися, що відобразилося в документах особистого характеру – листуванні, мемуарах, щоденниках тощо. Важливим джерелом є також і періодика, особливо, так звані жіночі журнали, де проблематика побуту та домашньої праці займала важливе місце. Головною проблемою джерельного забезпечення цієї теми є широкий спектр документів різного походження із досить незначним інформаційним наповненням кожного із них.

Важливим питанням є зміни в складі та чисельності прислуги в першій половині ХХ ст. До революції, в кожному великому дохідному будинку утримували працівників чоловіків – швейцарів, двірників, кочегарів, але основна маса домашньої праці виконувалася саме жінками. Чим більший був будинок, тим більше він потребував додаткових робочих рук для обслуговування. В тогочасній російській імперії, власне як і в цілому у Європі, розвиток домашнього господарства був ще на досить примітивному рівні. Задоволення побутових потреб у містах України на початку ХХ ст. відбувалося за рахунок використання досить архаїчних технологій і мало чим відрізнялося від попереднього століття. Велику роль в щоденних побутових процесах відігравала фізична праця, насамперед, жінок. Як стверджував Г. Струмлінін технічні новинки коштували занадто дорого, а жіноча праця, навпаки, дуже дешево [4, с. 233]. Іноді було дешевше найняти додаткові робочі руки, ніж облаштоване житло із електрикою, каналізацією, водогонном. Звідси і така велика кількість жіночої домашньої прислуги: горничні, камеристки, кухарки, посудомийки, няні, годувальниці, економки, кастелянші, бонни, гувернантки, компаньйонки та приживалки [14 с. 182].

Наймані робітники, котрі обслуговували хатнє господарство, як правило, жили зі своїми господарями в одній квартирі. Кухарки, служниці спали в невеличких кімнатах, нішах при кухнях, гувернантки й мамки в кімнатах дітей, інша прислуга жила у флігелях, в коморах що розташовувалися у дворах. Дві третини особистої прислуги жили в панських будинках, при чому чим менше був розмір квартири, тим частіше прислуга жила в ній [18, с. 124]. В неможливих родинних господарств та їх прислуга були просто вимушені проживати разом. В більшості випадків утримання хатніх робітників було просто необхідністю, адже ведення домашнього господарства в умовах тогочасного міста потребувало додаткової пари робочих рук. Часто навіть найбідніші верстви міського суспільства мусіли звертатися до сторонньої допомоги в облаштуванні. Як наслідок, часто домашні працівники проживали перева-

жно в центральних районах, в дохідних будинках, разом із своїми наймачами. За переписом 1917 р. в центральному районі Києва прислуга складала взагалі 16,5 % від усього самодіяльного населення [5, с. 458.] В усіх інших районах їх було вдвічі, а на робітничих околицях в чотири рази менше.

Більшість найманих працівників були саме мігрантами. Дуже часто вони мандрували разом із своїми господарями, переїжджаючи з міста у місто. Серед прислуги Києва за переписом 1923 р. найбільше було росіян – 50,8%, українців – 32,6%, євреїв – 7,1%, поляків – 5,7% [5, с. 453]. Ці данні в цілому співпадають із загальною картиною етнічного складу міста. Найчисельнішою громадою Києва наприкінці XIX початку XX ст. була саме російська, потім українська й далі єврейська та польська. Зазвичай, наймалися на роботу завдяки знайомствам та протекції, багато слуг працювали у своїх роботодавців, роками або й навіть поколіннями, тому рекрутували робочу силу з одного середовища. Крім того етнічні та релігійні бар'єри тогочасному місті були досить суттєвими і немає підстав вважати, що хатні робітники могли ці бар'єри просто долати. Високий відсоток росіян серед цієї категорії робітників є відображенням активної міграції селян Орловської, Курської та інших російських губерній до міст України в цей період.

Більше половини серед прислуги нараховувалося жінок. Чоловіків, що працювали в домашньому господарстві перепис реєструє найбільше в центральній та подільській частині Києва де було багато висотних будинків, які потребували при обслуговуванні чоловічої праці – кочегари, двірники, ліфтери, швейцари тощо [5, с. 468].

За даними перепису 1923 р. у Харкові нараховувалося 9013 осіб, що віднесені були до розряду прислуги (7,3% від усього самодіяльного населення міста) [11, с. 2]. Найбільше було "дворової та трактирної" прислуги, хоча часто в їх функціональні обов'язки входило також обслуговування і своїх господарів. Особиста прислуга складала лише 20 % від загальної чисельності. Майже повністю вона складалася із жінок, часто незаміжніх [11, с. 2]. Зрозуміло, що в 1920-х роках чисельність цієї групи постійно змінювалася, крім того, дуже важко підрахувати її загальну частку в структурі усього міського населення. За матеріалами перепису 1926 р., які наводить Ф. Турченко, прислуга в містах України становила 3,2 % від усіх самодіяльних городян, а в губернських містах їх частка становила 5,9% [16, с. 72].

Насправді, ця цифра має бути значно більшою і проблема тут не тільки в недостовірності деяких даних переписів 1920-х років, але й в специфічному соціальному становищі цієї верстви. Соціально-класова структура міського населення розглядалася українськими дослідниками на основі найбільших переписів 1923, 1926 р. та 1931 р. Під час переписів прислуга виділялася в окрему групу, що дає можливість визначити їх кількість та динаміку по відношенню до інших верст городян. Під час проведення обліку міського населення в 1931 р. у зв'язку із запровадженням карткової системи, в інструкції було зроблено спеціальну вказівку, щоб виконавці не враховували до складу родин особисту прислугу, як це часто траплялося під час проведення перепису 1926 р. [12 с. 2]. Справа в тому, що багато хатніх робітниць працювали нелегально, без погодження із профспілкою і ні вони, ні їхні господарі не були зацікавлені в тому, щоб вказувати справжній соціальний стан. В результаті наймачі видавали їх за своїх родичів. Тому данні із масових статистичних джерел 1920-х років, на жаль, не завжди повно відображають реальну чисельність цього прошарку й суттєво занижують реальну чисельність хатніх робітників в Україні в цей період.

В кінці 1920-х на початку 1930-х років чисельність особистої прислуги різко скорочується. В 1926 р. хатні робітниць в містах України нараховувалося 64865, а в 1931 їх вже було 39474. [2, с. 28-29]. Таким чином, за короткий період, кількість хатніх робітниць зменшилася на 25000. Щоправда, мова йде лише про тих жінок, котрі працювали легально. Реальна кількість працівниць була набагато більшою. Також на початку 1930-х років було помітно дуже велику плинність працівників у цій сфері. Згідно повідомлень профспілки у маленьких містечках чисельність дівчат у наймах постійно змінювалася, оскільки багато молодих жінок йшли на виробництво, але й нестатку у робочій силі в цей час не було. Внаслідок політики колективізації часто молоді жінки були просто змушені тікати у місто, щоб прогодуватися. Наприклад Новоамурська профспілка восени 1931 року запитувала у свого керівництва чи можна вкладати договір із "розкуркуленим елементом" і таких жінок, як свідчить цей документ, в окрузі було багато [2, арк. 126]. В більшості випадків вони були змушені працювати нелегально й тому в переписах та звітах вони не фігурують. Отже, зменшення чисельності хатніх робітниць могло бути лише відображенням проблем із обліком цієї категорії робітників, більшість яких в той час намагалися триматися у тіні.

Одночасно, скорочення чисельності служниць відбувалося нерівномірно. У маленьких пролетарських містах плинність робітників була дуже високою. Багато молодих робітниць тільки влаштувавшись у місто одразу переходили на роботу до державних підприємств. У великих містах, навпаки, чисельність працівників зайнятих у домашньому господарстві була досить стабільною. Це пояснюється особливими умовами праці та соціальним становищем хатніх робітниць які часто відрізнялися у великих окружних містах та у повітових містечках.

Отже варто, в першу чергу, розглянути соціально-правовий статус цієї верстви, їх майнове становище та умови праці. Зазвичай, для ведення домашнього господарства наймали одну, рідше двох жінок. Одна працювала на кухні, інша допомагала поратися по господарству – прибирала, подавала страви на стіл, приймала гостей. Зберігався і інститут няньок та домашніх вчительок, оскільки загальне трудове навчання відлякувало багатьох батьків.

В 1920-х роках більшість молодих жінок, що йшли працювати в найми у місто розглядали свою працю як тимчасову. Як пише А. Клоц одним із головних мотивів найма було бажання дівчат заробити собі на придане, створити родину й по можливості знову повернутися до села, що було альтернативою чоловічого відходництва [6].

Власне, про це пише і відомий український демограф А. Хоменко: "Нерідко молоді селяни, отримавши роботу в місті, одружуються все ж на селянках знову повертаючись у село. Те ж саме можна було сказати, стосовно молодих жінок. Багато сільських дівчат працює в містах – дуже часто це хатні робітниця, але в шлюб вони вступають у більшості в селі, куди повертаються після недовготривалого перебування в місті" [17, с. 22]. Тому серед служниць було найбільше жінок молодшого віку – до 25 років. Після укладання шлюбу більшість звільнялися та опікувалися життям своєї родини. Наприклад, за даними з одного з районів Харкова за 1931 р. можна скласти віковий зріз цієї верстви. З 700 хатніх робітниць у віці до 18 років було 100 дівчат, до 25 років – 302, до 30 років – 57, до 35 років – 173, а старше 35 років – 68. [1, арк. 59.] Отже, більше половини хатніх робітниць були молоді жінки до 25 років, "граничного" для того часу віку дівування. Це пояснюється тим, що вийшовши заміж молода дівчина часто втрача-

ла можливість далі працювати у своїх господарів. Уклавши шлюб молода жінка тепер мала забезпечувати свою родину – готувати, прати, доглядати дітей. Навіть кухарки та досвідчені няньки, котрі працювали по найму часто були незаміжніми або вдовими. Робота у господарів заміжньої жінки це було виключення з правил.

Економічне становище жінки в наймах у місті визначалося фінансовими можливостями самих наймачів, але заробіток залежав від дуже багатьох факторів. Заробіток у дівчини у "людях" був дуже низьким. Хатня робітниця наймалася на роботу на умовах натуральної та грошової оплати. Зазвичай, вона мешкала у своїх господарів та на їх "харчах". Вони також мали забезпечити дівчину одягом. До революції представники цієї групи носили різноманітну уніформу, залежно від свого статусу. Саме наймачі мали подбати про те, щоб їхні слуги були вдягнуті в "пристойне" плаття, адже зовнішній вигляд слуг свідчив про статус і самих господарів.

Надання одягу регламентувалося договором між робітником та роботодавцем, а в радянський час також і трудовим законодавством. Згідно радянських законів господарі мали забезпечити дівчину спецодягом, який складався із простої сукні, фартуха, косинки. На своєму "робочому місці" дівчина мала знаходитися саме в цій уніформі. Ще в дореволюційні часи багато служниць отримували сукні, що вже вийшли з моди у вигляді подарунків від своїх наймачів, однак суспільство різко критикувало служниць, що вдягалися по "панськи". Від домашніх робітниць вимагали вдягатися скромно та носити формений одяг, що мав підкреслити її статус.

Після революції, влада дала можливість хатнім робітницям отримати компенсацію за одяг грошима. У великих містах, де було багато професійних працівників та вищі заробітки, жінки воліли отримати "живі" гроші за спецодяг. Наприклад, в одному із центральних районів Києва, спецодяг натурою отримували лише 10-15% робітниць, інші ж намагалися отримати компенсацію [2, арк. 174].

Таким чином, половину заробітку прислуга отримувала у натуральній формі – харчування, вартість житла, плата за комунальні послуги, одяг. В 1930 р. вийшла постанова уряду УСРР про умови праці робітників, за якою вартість житла було заборонено враховувати у заробітну плату. Багато наймачів почали відмовлятися від послуг робітниць або брати з них додаткові кошти за "квартиру". Така система була невигідна обом сторонам – наймачі не мали коштів, щоб платити своїм робітникам більше, а робітники не мали грошей, щоб сплачувати за житло. Крім того, в цей час різко погіршилися житлові умови й ситуація з продуктами, тому натуральні форми обміну були більш вигідні обом сторонам.

Грошова винагорода, яку отримувала служниця була невеликою, можна сказати навіть мізерною. За свою працю хатня робітниця отримувала "на руки" іноді 5-8 крб. на місяць. Взагалі, ця сума залежала від ситуації, що складалася на ринку праці в кожному місті. Найнижчі заробітки були саме у невеличких, промислових містечках, де часто наймачами робочої сили виступали робітники або дрібні кустарі. Заробітки в великих містах були набагато більшими. Максимальна сума могла сягати аж до 40-50 крб. Зазвичай, середній заробіток у грошовій формі служанок у Харкові, або Києві був близько 20 крб. на місяць. Харківське відділення профспілки спеціально стежило, щоб жінки служниці отримували не менше 10 крб. грошима та стільки ж натурою. Цей показник був мінімально допустимий для Харкова, в середньому ж отримували до 20 крб. [2, арк. 100]. В той же час, у Проскурові хатні робітниці отримували лише 8 крб. грошима та стільки ж продуктами [2, арк. 75].

Потрібно нагадати, що матеріальне становище міського населення в роки Непу залишалося складним. Навіть робітники в середині 1920-х років більшу частину свого заробітку витрачали на житло та харчування. Небагато кращим було становище і інших верств населення. Як пише М. Кузьменко рівень життя педагогів 1920-30-х років можна було назвати незадовільним, а в період голоду 1932-33 років нестерпним [8, с. 33]. Так, шкільний учитель в середньому отримував 36,4 крб. на місяць [8, с. 30]. В окремих регіонах, ще менше. Потрібно врахувати, що більшу частку свого заробітку вони мусіли витрачати на оплату житла, комунальних послуг, їжу та одяг. Заробітків лише ледь вистачало на задоволення найпростіших потреб. В 1927 р. середній прожитковий мінімум робітника, без витрат на житло, становив 20,77 крб на місяць [13]. Отже, у міського пролетаря, що мусів винаймати житло, після усіх обов'язкових витрат залишалося на руках зовсім мало грошей. Тому служниці, що жили за рахунок своїх господарів та були забезпечені дахом над головою й харчами, опинялися у більш вигідному становищі. Отримавши близько 20 крб. на руки молода дівчина могла легко накопичити невелику суму, відкласти собі на посаг, на навчання або допомагати своїм родичам у селі. В той час, молоді жінки, що йшли працювати в державні установи на низькооплачувані посади, оскільки в умовах безробіття саме жінки піддавалися найбільшій дискримінації, ледь-ледь зводили кінці з кінцями.

До грошової винагороди також відносилися обов'язкові подарунки та своєрідні премії за особливі доручення, або понаднормову працю. Наприклад, двірники отримували невелику доплату за те, що відкривали ворота або двері до будинку мешканцям, що поверталися у нічний час. Вважалося, що добрі господарі мають на великі свята обов'язково привітати своїх працівників невеликою грошовою винагородою, яка теж ставала регулярним і суттєвим доповненням доходу служниці. Таким чином, економічно, молоді хатні робітниці у великих містах знаходилися в кращому становищі ніж інші жінки. Однак, все має свою ціну. Грошова винагорода робила молодих служниць більш залежними від своїх господарів, адже знайти хороше місце з хорошими умовами проживання та харчування було теж непросто.

В 1931 р. місцеві осередки профспілки працівників домашнього господарства звітували про соціальний стан наймачів хатніх робітниць. Ці данні є неповними й іноді фрагментарними – вони не відображають реальну картину у великих містах та фіксують тільки тих дівчат, що працювали легально, по договору. Отже, згідно цих звітів найбільше наймали хатніх робітниць радянські службовці. В невеличких містах, таких як Золотоноша, Лебедін, Проскурів майже усі хатні робітниці працювали у службовців. В Полтаві з зареєстрованих 505 робітниць у службовців працювало – 360, у робітників – 84, кустарів – 14, студентів – 14, військових – 16, вільних професій – 2, інших – 2 [1, арк. 13]. У Вінниці з 230 зареєстрованих дівчат у службовців працювало 209, у робітників 16, у кустарів – 4, у нетрудових – 4 [1, арк. 13]. В Дніпрі (колишній Катеринослав) з 525 хатніх робітниць у службовців працювало – 375, у робітників – 110, у нетрудових – 12, у кустарів – 28. [1, арк. 24] У Києві, згідно неповних даних теж найбільше служанок працювало саме у службовців, а на другому місці знаходилися кустарі та, так звані, нетрудові елементи. Загалом, можна цілком впевнено стверджувати, що головним наймачем домашньої додаткової праці виступали радянські чиновники. Доволі великий відсоток серед людей, що користувалися послугами домашніх помічників були робітники.

В першій половині 1930-х років офіційно чисельність прислуги в містах скорочувалася. Що ж стало головною причиною цього процесу? В першу чергу наймачі, а серед них було багато людей із середнім та навіть невеликим достатком, тепер просто не могли собі дозволити утримувати помічницю. Сильно звузилися два головних стимули у праці хатньої робітниці – безкоштовне житло та харчі. В умовах страшної кризи радянської економіки перших п'ятирічок різко погіршилися житлові умови городян. В деяких містах на одну особу в середньому припадало до 3 метрів квадратних. Утримувати в таких умовах ще й служницю було просто фізично важко. По-друге, різко виросли ціни на продукти, а городяни ледь виживали за рахунок нужденних пайків. Багато жінок були змушені йти на виробництво лише для того, щоб отримати робітничий пайок або талони на харчування у заводській їдальні. Дітей були змушені віддавати у дитячі заклади, де вони також отримували нужденні обіди.

Поступово чисельність хатніх робітниць та власне і сама професія зходила на нівець. Представники радянської верхівки все ще утримували зазвичай одну служницю, у функції якої входило обов'язкове прибирання оселі та приготування їжі. В "елітних" будинках для радянської верхівки архітектори проектували біля кухні невеличку комірчину, без вікна, в якій і мешкала хатня робітнича. Інститут домашньої прислуги перестав виконувати роль міграційного каналу, оскільки потрапити у велике місто, де якраз і був сталий попит на подібні послуги, було вже складно, особливо після запровадження паспортної системи. Молоді дівчата які намагалися вирватися із села могли завербуватися на численні новобудови, що було набагато легше ніж влаштуватися на хороше місце. Таким чином, погіршення економічної ситуації в Україні на зламі 1920-30-х років призвело до різкого скорочення на ринку праці домашніх робітників. Відмова від додаткових помічників в домашньому господарстві призвела до загального погіршення побутового забезпечення городян, спрощення їхнього стилю життя та зниження рівня життя загалом.

Список використаних джерел:

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ, ф. 2703, оп. 1, спр. 94.
2. Там само, ф. 2703, оп. 1, спр. 30.
3. Там само, ф. 2623, оп. 1, спр. 2654.
4. Борисенко М. Житло та побут міського населення України у 20-30-х роках ХХ ст. / М. Борисенко – К.: Стило, 2009. – 357 с.
5. Київ та його околиці в історії та пам'ятках / під ред М. Грушевського. – К.: Державне видавництво України, 1926. – 476 с.
6. Клоц А. "Светлый путь": институт домашних работниц как миграционный канал и механизм социальной мобильности эпохи сталинизма / А. Клоц // Новое литературное обозрение. – 2012. – № 5 (117). – С. 40-52.
7. Коляструк О. Інтелекція УСРР у 1920-ті роки: повсякденне життя. / О. Коляструк – Харків: Раритети України, 2010. – 386 с.
8. Кузьменко М. Заробітна плата та засоби існування педагогів загальноосвітньої школи радянської України у 1920-1930-х рр. / М. Кузьменко // Схід. – 2004. – № 1. – С. 29-34.

M. Borysenko, Dr. habil. (History), prof.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

HOME WORKERS IN SOVIET UKRAINE AT 20-30 YEARS OF XX CENTURY

The article is considered the home workers as separated social class in first in Ukrainian history. This research is based on the using of new archival documents and the results of census 1920-1930 years. The author argues that the number and condition of workers in Ukraine is depended on many factors, among of it's the low level of development home appliances and urban infrastructure, economic instability, dwelling overcrowding and suppressed status of women in the USSR. In the article reveals the economic position of these social groups on the basis of archival documents. The author proves that the salary played a secondary role. The most important part of the income of the young maid was not cash – but housing, food and clothing. The numerous of this social group depended on opportunity employers provide favorable conditions. The main reason for reduce of home working market was economic crisis covered in the Soviet Ukraine which began in industrialization and collectivization.

Keywords: wage labor, domestic servant, maid, home workers, dwelling.

9. Любавський Р. Повсякденне життя робітників Харкова в 1920-ті – на початку 1930-х років. / Р. Любавський – Х.: Раритети України, 2016. – 226 с.
10. Мовчан О. Повсякденне життя робітників УСРР. 1920-ті рр. / О. Мовчан. – К.: Інститут історії України НАН України, 2011 – 312 с.
11. М.Б. Из итогов переписи населения городов Харьковской губернии // Статистика труда на Украине. – 1924. – № 2. – С. 1-5.
12. Підсумки обліку міської людності УСРР 1931 року. – Х.: Народне господарство та облік, 1933. – 211 с.
13. Показатель бюджета рабочего будет исчисляться по-новому // Киевский Пролетарий – 1927. – № 54. – 6 марта.
14. Ривощ Я.В. Время и вещи. Очерки по истории материальной культуры в России в начале XX века / Я. Ривощ – М.: Искусство, 1990. – 303 с.
15. Рябенко О. Студенти радянської України 1920-1930-років: практики повсякденності та конфлікти ідентифікації / О. Рябенко – Х.: ХНАМГ, 2012. – 456 с.
16. Турченко Ф. Основні зміни в соціально-класовій структурі населення України в 20-ті роки / Ф. Турченко // Вісник Харківського університету. – 1976. – № 145. – С. 68-74.
17. Хоменко А.П. Семья и воспроизводство населения (избранные произведения) / А. Хоменко – М.: Статистика, 1980. – 223 с.
18. Юхнева Е.Д. Жилище как элемент бытовой культуры городского населения (на материалах Петербурга конца XIX века): дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.02 – отечественная история / Юхнева Екатерина Даниловна; Санкт-Петербургский Институт истории РАН. – СПб., 2004. – 267 с.

References:

1. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy, Kyiv, fond 2703, opys 1, sprava 94.
2. Ibid, fond 2703, opys 1, sprava 30.
3. Ibid, fond 2623, opys 1, sprava 2654.
4. BORYSENKO, M (2009) *Zhytlo ta pobut miskoho naselennia Ukrainy u 20-30-kh rokakh XX st.* Kyiv: Stylos.
5. HRUSHEVSKYI, M. (ed.) (1926) *Kyiv ta yoho okolytsi v istorii ta pamiatkakh.* Kyiv: Derzhavne vydavnytstvo Ukrainy.
6. KLOTS, A. (2012) "Svetlyy put": institut domashnikh rabotnits kak migratsionnyy kanal i mekhanizm sotsial'noy mobil'nosti epokhi stalinizma. *Novoe literaturnoe obozrenie.* 117, pp. 40-52
7. KOLIASTRUK, O. (2010) *Intelihtentsiia USRR u 1920-ti roky: povsiakdenne zhyttia.* Kharkiv: Rarytety Ukrainy.
8. KUZMENKO, M. (2004). Zarobitna plata ta zasoby isnuvannia pedahohiv zahalnoosvitnoi shkoly radianskoi Ukrainy u 1920-1930-kh rr. *Skhid.* 1, pp. 29-34.
9. LUIBAVSKYI, R. (2016) *Povsiakdenne zhyttia robitynykiv Kharkova v 1920-ti – na pochatku 1930-kh rokiv.* Kharkiv: Rarytety Ukrainy.
10. MOVCHAN, O. (2011) *Povsiakdenne zhyttia robitynykiv USRR. 1920-ti rr.* Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy.
11. M. B. (1924) Iz itogov perepisi naseleniya gorodov Khar'kovskoy gubernii. *Statistika truda na Ukraine.* 2, pp. 1-5.
12. ANON (1933) *Pidsumky obliku miskoi liudnosti USRR 1931 roku.* Kharkiv: Narodne gospodarstvo ta oblik.
13. ANON (1927) *Pokazatel' byudzheta rabocheho budet ischislyat'sya po-novomu.* *Kievskij Proletarij.* 54, 6 March.
14. RIVOSH, Ya. V. (1990) *Vremya i veshhi. Ocherki po istorii material'noy kul'tury v Rossii v nachale XX veka.* Moscow: Iskusstvo.
15. RYABCHENKO, O. (2012) *Studenty radianskoi Ukrainy 1920-1930-rokiv: praktyky povsiakdennosti ta konflikty identyfikatsii.* Kharkiv: KhNAMH.
16. TURCHENKO, F. (1976) *Osnovni zminy v sotsial'no-klassovii strukturi naselennia Ukrainy v 20-ti roky.* *Visnyk Kharkivskoho universytetu.* 145, pp. 68-74.
17. KHOMENKO, A. P. (1980) *Sem'ya i vosproizvodstvo naseleniya (izbrannyye proizvedeniya).* Moscow: Statistika
18. YUHNEVA, E. D. (2004) *Zhilishhe kak element bytovoj kul'tury gorodskogo naseleniya (na materialakh Peterburga kontsa XIX veka).* Unpublished thesis. Sankt-Peterburgskij Institut istorii RAN. Saint Petersburg.

Надійшла до редколегії 26.04.17